

เทศน์มหาชาติ : ประเพณีที่กำลังเป็นเพียงความทรงจำ*
MAHACHATI PREACHING : TRADITION FROM THE ANCIENT PERIOD UNTIL
THE PRESENT IN THAILAND

ณรงค์ กลิ่นน้อย*

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอประวัติความเป็นมาของการเทศน์มหาชาติรวมถึงประเพณีการเทศน์มหาชาติตั้งแต่ยุคสมัยดั้งเดิมจนกระทั่งปัจจุบันในประเทศไทย นอกจากนี้ ยังได้ศึกษาถึงแนวโน้มของการยึดถือปฏิบัติกันมาจนถึงยุคของคนรุ่นใหม่ว่า ยังสามารถรักษาวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามสืบต่อไปได้หรือไม่ ผลการศึกษาพบว่า ประเพณีการเทศน์มหาชาติคงต้องปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัยนิยม ปัจจุบันการเทศน์มหาชาติยังคงดำเนินไปไม่มากนัก บางแห่งไม่มีประเพณีนี้สืบต่อไปได้ อีกทั้งพระนักเทศน์ไม่สามารถศึกษาลีลาการเทศน์แบบยุคสมัยเดิมไว้ได้ เพราะไม่มีการศึกษาโดยตรง เป็นเพียงศึกษาแบบครูพักลักจำเท่านั้นเอง

คำสำคัญ : เทศน์มหาชาติ, ประเพณี

ABSTRACT

This article aims to present the history of the Mahachati preaching and tradition from the ancient period until the present in Thailand. In addition, we have studied the trend of practice until the age of the new generation whether they maintain the good traditions. The study indicated that the tradition of the Mahachati preaching must be changed according to the era. At the present, the Mahachati preaching is still very limited. Some of these traditions have no progress. Moreover, the Buddhist preachers can't study the traditional preaching style due to lack of direct education. It's just only an informal learning.

Keywords: Mahachati preaching, tradition

บทนำ

บทความนี้เขียนขึ้นเพื่อเป็นอาจริยบูชาเนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการของ อาจารย์ อัญญา จิตสุทธญาณ อดีตหัวหน้าภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

* งานเสวนาทางวิชาการเรื่อง "ประเพณีการเทศน์มหาชาติ" วันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2561 ณ ศูนย์สันสกฤตศึกษา กรุงเทพฯ

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

โดยที่อาจารย์มีปรรณภที่พึ่งเทศน์มหาชาติ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า การเทศน์มหาชาตินั้นกำลังจะถูกกลืนเลื่อนไปเรื่อยๆ จนกระทั่งเหลือไว้เพียงความทรงจำเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ทางภาควิชาภาษาตะวันออก จึงได้จัดให้มีการบรรยายทางวิชาการ เรื่อง “ การเทศน์มหาชาติ 4 ภาษา : ไทย ลาว เขมร และมอญ ” เพื่อให้นักศึกษาได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องความเป็นมา ความสำคัญและประเพณีการเทศน์มหาชาติ พร้อมทั้งได้รับฟังการสาธิตการเทศน์มหาชาติ จากพระคุณเจ้าพร้อมทั้งผู้ทรงคุณวุฒิอีกหลายท่านด้วยกัน ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเทศน์มหาชาติมากยิ่งขึ้นไปกว่าการได้ยินแต่เพียงเสียงของพระเทศน์เท่านั้น แต่ไม่เข้าใจในเนื้อหาสาระของการเทศน์นั้น

ความหมายของคำว่า มหาชาติ

คำว่า “มหาชาติ” เป็นคำสมาสภาษาบาลี มาจากคำว่า มหฺนติ ชาติ = มหาชาติ แปลว่า ชาติใหญ่ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 838) ให้ความหมายว่า มหาชาติ หมายถึง เรียกเวสสันดรชาดก ว่า มหาชาติ และ การมีเทศน์เรื่องมหาเวสสันดรชาดก เรียกว่า การมีเทศน์มหาชาติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2460, คำนำ 3.) ทรงอธิบายว่า เวสสันดรชาดกสำคัญกว่าชาดกอื่น ๆ ด้วยปรากฏว่ามีของพระโพธิสัตว์ครบบริบูรณ์ทั้ง 10 บารมี ดังนั้น พุทธศาสนิกชนชาวไทย จึงนิยมเรียกว่า มหาชาติ

คำว่า “มหาชาติ” มีใช้เมื่อใด และใช้ในความหมายอย่างไร ไม่ปรากฏแน่ชัด แต่เข้าใจว่า คำว่า มหาชาติ คงมาใช้ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยแล้ว ในความหมายว่า “หนังสือ” จะเห็นได้จากข้อสันนิษฐานของ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า “ หนังสือมหาชาติน่าจะแปลแต่กันมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่หนังสือมหาชาติฉบับดังกล่าวไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้แต่ง ส่วนต้นฉบับก็สูญหายไม่มีใครพบเห็น ” (อำนาจ แสงศรี และ กุณทิรา บุญเลี้ยง, 2548:89) และนอกจากนั้น ธนิต อยู่โพธิ์ (ธนิต อยู่โพธิ์, 2514: 4) ยังมีข้อวินิจฉัยว่า คำว่า “มหาชาติ” นี้เป็นคำที่ใช้อยู่ในหมู่คนไทยเท่านั้น และไม่ปรากฏว่ามีประเทศใดเลยที่เรียกเวสสันดรชาดกว่า มหาชาติ

เมื่อดูจากความหมายเกี่ยวกับรูปศัพท์เดิมของภาษาบาลี และข้อสันนิษฐานว่าเป็นหนังสือแล้ว ก็ทำให้ทราบได้ว่า มหาชาติ ก็คือ เรื่องราวพระโพธิสัตว์ในเวสสันดรชาดก ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิบาต ในหัวข้อเรื่อง ทสชาติชาดกนั่นเอง ทสชาติชาดก หรือที่คนทั่วไปมักเรียกว่า พระเจ้าสิบชาติ พุทธศาสนิกชนมีความเชื่อว่า ในสิบชาติสุดท้ายนี้ พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง 3 ระดับ คือ ปารมี อุปปารมี และ ปรมัตถปารมี โดยที่พระพุทธองค์เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญบารมีครบตามลำดับดังนี้...

1. พระเทมีย	บำเพ็ญเนกขัมมบารมี คือ การบวช
2. พระมหาชนก	บำเพ็ญวิริยบารมีคือ ความเพียร
3. พระสุวรรณสาม	บำเพ็ญเมตตาบารมี คือความเมตตา
4. พระเนมิราช	บำเพ็ญอธิษฐานบารมี คือความตั้งใจแน่วแน่
5. พระมโหสถ	บำเพ็ญปัญญาบารมี คือความรอบรู้

6. พระภริยัตถ์ บำเพ็ญศีลบารมี คือการสำรวม กาย วาจา ใจ
7. พระจันทกุมาร บำเพ็ญขันติบารมี คือความอดทน
8. พระนารท บำเพ็ญอุเบกขาบารมี คือการวางใจเป็นกลาง
9. พระวิรุฑ บำเพ็ญสัจจบารมี คือ การรักษาความสัตย์
10. พระเวสสันดร บำเพ็ญทานบารมี คือ การบริจาคทาน เสียสละประโยชน์ส่วน

ตน (คณะสงฆ์วัดสี่ไทรสร, 2521:26-27)

ในชาติสุดท้ายทั้ง 10 นี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญบารมีเพียงข้อใดข้อหนึ่งก็หาไม่ แต่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 ที่เรากล่าวว่า พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีเฉพาะอย่างในแต่ละชาติ หมายเอาความเด่นของบารมีที่ทรงบำเพ็ญอย่างยอดเยี่ยมกว่าอีก 9 บารมีที่เหลือ ดังเช่นเวสสันดรชาดก พระองค์บำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 แต่พระองค์มุ่งบริจาคทาน จนทำให้ทานบารมีเป็นบารมีที่เด่นมากที่สุดสำหรับพระองค์ ดังนั้นผู้เขียนเข้าใจว่า มหาชาติจึงเป็นคำเรียกชื่อของเวสสันดรชาดก ว่าเป็นพระชาติที่มีความสำคัญมากนั่นเอง และเป็นชาติสุดท้ายก่อนที่จะอุบัติเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปัจจุบันชาติต่อมา

แหล่งที่มาของเวสสันดรชาดก

เวสสันดรชาดก เป็นวรรณคดีบาลีซึ่งมีเนื้อเรื่องปรากฏอยู่ใน จรียาปิฎก และ ชาดกแห่งพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เรื่องเวสสันดรที่ปรากฏในจรียาปิฎก มีลักษณะเป็นเรื่องเล่าสั้นๆ คล้ายนิทาน ไม่มีการแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็นตอน ๆ นักวิชาการเชื่อว่า เรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในจรียาปิฎกนี้ เป็นเรื่องแต่งขึ้นก่อนเรื่องเวสสันดรชาดกในคัมภีร์ชาดก (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2542)

เรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในชาดก ถือเป็นชาดกเรื่องสุดท้ายในนิบาตชาดก 550 เรื่อง เชื่อกันมาแต่เดิมว่า เป็นพุทธพจน์ ชาดกนี้แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทปัญยาวัตถ์ฉันท จำนวน 1,000 คาถา หรือเรียกว่า คาถาพัน คาถาเหล่านี้มีลักษณะเป็นคำพูดของบุคคลต่างๆ แต่ไม่มีคำอธิบาย ว่าเป็นคำพูดของบุคคลใดบ้าง และไม่มีเนื้อเรื่องประกอบ

สำหรับเรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก มีเนื้อเรื่องขยายเพิ่มเติมจากคาถาในคัมภีร์ชาดกอย่างมาก เรื่องต่างๆ ที่เพิ่มเข้ามานี้ เป็นส่วนปรารภตอนต้นเรื่อง และส่วนประชุมชาดกหรือสโมธานตอนท้ายเรื่องเท่านั้น ที่พระพุทธโฆสะเป็นผู้แต่ง ส่วนเนื้อเรื่องซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในอดีต ไม่ใช่เรื่องที่แต่งขึ้นใหม่ แต่เป็นนิทานที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในสังคมอินเดียครั้งพุทธกาล (กุลนิจ คณะฤกษ์, 2542)

มูลเหตุในการตรัสเวสสันดรชาดก

การที่พระพุทธองค์จะทรงเทศนาธรรมเรื่องใดจะต้องมีเหตุอันสมควร 4 ประการ (สมาธิลัมประเสริฐ, 2550) คือ

1. อุตตัมมาสยะ คือ เกิดขึ้นจากอภัยภัยของพระพุทธรูปที่ทรงปรารภจะแสดงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแก่พุทธบริษัท

2. ปรัชญาสยะ ทรงแสดงธรรมเพราะอภัยภัยของผู้ฟังที่ปรารภจะทราบเรื่องจึงกราบทูลขอพระพุทธรูปให้ทรงแสดงธรรมนั้น หรือ อภิปรายข้อธรรมนั้นให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

3. อุตถูปัตติกะ คือ ถือเอาประโยชน์ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุหรือมีเรื่องใดเกิดขึ้นก่อนแล้วพระพุทธรูปจึงถือเป็นประโยชน์ในการจะนำเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นเป็นสาเหตุในการเทศนาธรรม

4. ปุจฉาสิกา คือ มีปัญหาเกิดขึ้น ผู้ถามใครจะทราบ ถามขึ้นเพื่อต้องการให้แก้ปัญหาหรือปลดปล่อยความสงสัย

เรื่องมหาเวสสันดรชาดกนี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุข้อ 3 คือ อุตถูปัตติกะ ด้วยเป็นเรื่องที่พระบรมศาสดาทรงเล่า โดยมีมุ่งหมายจะให้เกิดประโยชน์ส่วนใหญ่ คือ เป็นผลดีแก่ภิกษุผู้สดับในขณะนี้ และแก่พุทธบริษัททั้งหลายในกาลต่อมาจนปัจจุบัน (พระพิมลธรรม, 2533:11-12)

สาเหตุที่ทำให้พระพุทธรูปตรัสเรื่องของพระองค์เองเรื่องเวสสันดรชาดก ความปรากฏอยู่ในเนื้อความของกัณฑ์ที่ 1 ทศพร ว่า เมื่อพระพุทธรูปเสด็จประทับ ณ พุทธอาสน์ ขณะนั้นได้บังเกิดฝนโบกขรพรรษในบริเวณที่ประชุมกันโดยทั่วกัน เหล่าพระประยูรญาติ นับตั้งแต่พระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธรูปบิดาลงมา ต่างก็พากันชื่นชมโสมนัสในพระบารมีของพระองค์ยิ่งนัก เมื่อได้เวลาพอสมควรแล้วต่างก็พร้อมกันกราบบังคมลากลับไปยังพระราชนิเวศน์

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระประยูรญาติทูลลากลับแล้ว ได้สนทนากันถึงเรื่องฝนโบกขรพรรษ เพราะยังไม่เคยเห็น พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ไม่ใช่แต่บัดนี้เท่านั้นภิกษุทั้งหลาย แม้ในกาลก่อนฝนโบกขรพรรษก็เคยมีมาแล้ว บรรดาภิกษุทั้งหลายมีความประสงค์ใคร่ทราบ จึงกราบทูลอาราธนาพระองค์จึงได้ตรัสเรื่อง “เวสสันดรชาดก” ดังต่อไปนี้

เนื้อเรื่องย่อของเวสสันดรชาดกทั้ง 13 กัณฑ์

กัณฑ์ทศพร

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และตรัสเทศนาพระธรรมจักรกัปปวัตตสูตร โปรดปัญจวัคคีย์ทั้งห้าแล้วก็เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์ ประทับ ณ เวฬุวนารามจนสิ้นฤดูหนาว จึงเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ 12,000 รูป มีพระกาฬุทายีเป็นมัคคุเทศก์ ทรงประทับ ณ นิโครธารามมหาวิหาร อันพระบรมวงศานุวงศ์แห่งศากยราชตระกูลตรัสสั่งให้ตกแต่งถวายและพากันไปเฝ้า ณ ที่นั้น แต่ด้วยขัดติยมานะ พระญาติผู้ใหญ่ทรงละอายที่จะถวายบังคมพระบรมศาสดา ผู้มีพระชนมายุคราวโอรสและนัดดา จึงพากันประทับ ณ เบื้องหลังให้พระราชกุมารหนุ่ม ๆ เฝ้าถวายบังคมเฉพาะพระพักต์ พระพุทธรูปมีพระประสงค์จะทราบพระประยูรญาติทั้งหลายให้ละจากทิฐิมานะ จึงทำปาฏิหาริย์ลอยขึ้นสู่อากาศเหนือพระเศียรพระญาติทั้งปวง พระเจ้าสุทโธทนะพระราชาบิดา และพระประยูรญาติเห็นเป็นอัศจรรย์ ต่างก็ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมและพลาถกกล่าวพรรณนาถึงพุทธานุภาพแต่เมื่อทรงพระเยาว์ว่า ครั้งแรกคราวที่พระพี่เลี้ยงเชิญเสด็จไปนมัสการพระกาฬเทวิลดาบส พระบาททั้งคู่ดูประดุจลอยอยู่เหนือศรีษะ

พระดาบส ครั้งที่สอง ในวันมงคลแรกนาขวัญ เมื่อพระพี่เลี้ยงเชิญเสด็จไปบรรทมใต้ต้นหว้า เงามไม้ได้บังกันพระองค์อยู่ประดุจพระกลด หาได้บายไปตามตะวันไม่ และครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่สาม

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จประทับ ณ พุทธอาสน์ ขณะนั้นได้บังเกิดฝนโบกขรพรรษในบริเวณที่ประชุมกันโดยทั่วกัน เหล่าพระประยูรญาติ นับตั้งแต่พระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธรบิดาลงมา ต่างก็พากันชื่นชมโสมนัสในพระบารมีของพระองค์ยิ่งนัก เมื่อได้เวลาพอสมควรแล้วต่างก็พร้อมกันกราบบังคมลากลับยังพระราชนิเวศน์

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระประยูรญาติทูลลากลับแล้ว ได้สนทนากันถึงเรื่องฝนโบกขรพรรษ เพราะยังไม่เคยเห็น พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ไม่ใช่แต่บัดนี้เท่านั้นภิกษุทั้งหลาย แม้ในกาลก่อนฝนโบกขรพรรษก็เคยมีมาแล้ว บรรดาภิกษุทั้งหลายมีความประสงค์ใคร่ทราบ จึงทูลอาราธนาพระองค์ตรัสเรื่อง “เวสสันดรชาดก” ดังต่อไปนี้

ในอดีตกาล สิวราชญ์มีพระราชธิดาองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าสิวีราช พระองค์มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า สญชัย เมื่อทรงเจริญวัยพระราชบิดาก็ทรงมอบราชสมบัติให้และอภิเษกสมรสกับพระนางผุสดี พระราชธิดาพระเจ้ามัทราช สำหรับพระนางผุสดี ในอดีตย้อนหลังไปไกลถึง 90 กัป ตั้งแต่สมัยพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระนางสั่งสมบารมีไว้มาก ได้ตั้งจิตอธิษฐานมาแต่เดิมว่าขอให้ได้เป็นพุทธมารดา จนถึงบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้เป็นอัครมเหสีของสมเด็จพระอมรินทราบาราช เมื่อพระนางจะจุติจากสวรรค์ได้ขอประทานพร 10 ประการ ดังนี้

1. ขอให้พระนางได้ประทับในปราสาทพระเจ้าสิวีราช
2. ขอให้ดวงเนตรทั้งสองมีสีดำประดุจตาลูกเนื้อทราย
3. ขอให้พระชนคิ้วงาม มีสีเขียวระย้าดุจสร้อยคอนกยูง
4. ขอให้มิพระนามว่า ผุสดี
5. ขอให้มิพระโอรสทรงพระเกียรติยิ่งกว่ากษัตริย์ทั้งหลาย และมีพระราชศรัทธาในการกุศล
6. ขออย่าให้มีพระครรภ์ปรากฏดังสตรีสามัญ
7. ขออย่าให้พระธิดาทั้งคู่ดำในเวลาทรงครรภ์ และเมื่อประสูติแล้วขออย่าให้หย่อนยาน
8. ขอให้เส้นพระเกศาดำเป็นมันดุจสีปีกแมลงคออมทอง
9. ขอให้พระฉวีละเอียดยดุดังทองคำธรรมชาติ
10. ขอให้ทรงมีอำนาจปล่อยนักโทษประหารชีวิตให้พ้นโทษ

สมเด็จพระอมรินทราบาราชก็ทรงประสาทพรที่พระนางผุสดีทูลขอให้ได้ดังประสงค์

กัณฑ์หิมพานต์

สมเด็จพระนางผุสดี อัครมเหสีของสมเด็จพระอมรินทราบาราช จุติจากสวรรค์มาปฏิสนธิเป็นราชธิดาของพระเจ้ามัทราช ครั้นเจริญวัยพระชนมายุครบ 16 พรรษา ได้อภิเษกเป็นอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงสญชัย กาลเวลาผ่านไปโดยลำดับ พระนางทรงตั้งครรภ์ครบกำหนดทศมาส ได้เสด็จประพาสพระนครและประสูติพระราชโอรสที่ตรอกพ้อคำ พระประยูรญาติจึงถวายพระนามพระราช

โอรสว่า “เวสสันดร” (สมบัติ มั่งมีสุขศิริ, 2549:170-181) พอประสูติจากพระครรภ์ ก็ทูลขอเงินพระมารดาเพื่อบริจาคทานที่ และในวันเดียวกันก็มีนางข้างฉันทันต์ข้างหนึ่ง นำลูกข้างมาไว้ในโรงช้างต้น ส่วนตนเองกลับไปสู่ป่าตามเดิม ลูกข้างนั้นเป็นข้างเผือกขาวบริสุทธิ์ ประชาชนให้ชื่อว่า ปัจฉัยนาค

เมื่อพระเวสสันดร พระชนมายุครบ 16 พรรษา พระราชบิดาทรงมอบสมบัติให้และอภิเษกกับพระนางมัทรี พระราชธิดาแห่งมาตุลาชวงศ์ เมื่อพระเวสสันดรได้ครองกรุงสรีแล้วได้สร้างศาลาสำหรับบริจาคทานแก่คนยากทุกซั้วเชิญทุกๆวันถ้วนหน้าถึง 6 แห่ง ต่อมาพระนางมัทรีประสูติพระราชโอรสทรงพระนามว่า ชาลี และพระราชธิดาทรงพระนามว่า กัณหา

ครั้งนั้น เมืองกลิงราชบุรีเกิดข้าวยากหมากแพงฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ทำให้ภูมิภาคเกิดความแห้งแล้ง แม้พระเจ้ากลิงคราชบุรีจะทรงรักษาอุโบสถศีลครบกำหนด 7 วันแล้วก็ตาม ก็ยังไม่มีฝน ประชาชนกราบทูลให้มาขอพระราชทานช้างปัจฉัยนาคต่อพระเวสสันดร ซึ่งเป็นช้างแก้วมงคล แม้จะขับขีไปทางทิศใด ก็ทำให้ฝนตกทั่วประเทศ พระเจ้ากลิงคราชบุรีมีมติเห็นชอบด้วยตามประชามติ จึงแต่งพราหมณ์ 8 คนให้มาขอ พระเวสสันดรก็พระราชทานให้ แต่ประชาชนชาวสรีไม่ยอม โดยถือว่าช้างปัจฉัยนาคเป็นช้างคู่บ้านคู่เมือง ควรรักษาไว้สำหรับพระนคร ประชาชนพากันโกรธเคืองพระเวสสันดรมาก จึงทูลขอให้พระเจ้ากรุงสยชัยเนรเทศจากพระนคร โดยให้หนักการมาทูลความตามเสียงเรียกร้องของมติมหาชนให้พระเวสสันดรทรงทราบ และนักการได้ทูลแนะนำให้เสด็จไปประทับ ณ เขาวงกต พระองค์ขอมล็ดไปอีก 2 วัน เพื่อจะได้ทรงบำเพ็ญสัตตสดกมหาทานเสียก่อนแล้วพระราชทานโอวาทแก่พระนางมัทรีว่าให้หมั่นบริจาคทาน ให้บำรุงรักษาโอรสธิดาให้อยู่ปฏิบัติพระราชบิดาและพระราชมารดา ทั้งยังอนุญาตให้อภิเษกกับกษัตริย์องค์อื่นได้ แต่พระนางมัทรีไม่ยินยอมขอพาพระโอรสธิดาไปด้วย และได้ทูลพรรณนาถึงความงาม และความสนุกสนานในป่าหิมพานต์อันเป็นที่พระราชสวามีจะเสด็จไปโดยพิสดาร

กัณณทันกัณท์

เมื่อพระนางมฤตติทรงทราบว่าพระเวสสันดรถูกเนรเทศ จึงเสด็จไปเยี่ยมแล้วไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยชัยเพื่อทูลขอโทษ แต่พระองค์ไม่ได้ดรัสตอบ พระนางจึงกลับมายังพระตำหนักของพระเวสสันดร และทรงรำพันถึงความลำบากต่างๆ ที่พระเวสสันดรจะได้รับ

ในยามเช้า พระเวสสันดรทรงบริจาคสัตตสดกมหาทานแล้ว เสด็จนำพระนางมัทรีและพระราชโอรสธิดาไปทูลลาพระเจ้ากรุงสยชัย พระองค์ทรงสงสารยิ่งนักตรัสห้ามพระนางมัทรีว่าไม่ควรจะตามไปให้ลำบากแต่พระนางมัทรีไม่ยอม พระเจ้ากรุงสยชัยไม่รู้จะทำประการใดจึงขอพระนัดดาทั้งสองไว้ พระนางมัทรีก็ไม่ยอมให้ จากนั้นจึงเสด็จไปทูลพระมารดาที่พระตำหนักในวันรุ่งขึ้นพระเวสสันดรให้เบิกแก้วแหวนเงินทองบรรทุกรถเสด็จออกนอกเมือง ทรงโปรยแก้วแหวนเงินทองนั้นตลอดทางที่ไปแล้วสั่งให้ขบวนกลับ ส่วนพระองค์เสด็จไปโดยลำพัง มีพราหมณ์ 4 คนตามมาขอม้า พระองค์ก็พระราชทาน เทวดาจึงบันดาลเป็นละมั่งทองมารองรับราชรถไว้ และยังมีพราหมณ์อีกคนมาขอรถ พระองค์ก็ประทานให้อีก ส่วนละมั่งทองก็อันตรธานหายไป พระเวสสันดรทรงอุ้มพระชาลี ส่วนพระนางมัทรีทรงอุ้มพระกัณหาแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปตามมรรคา

กัณท์วันประเวศน์

พระเวสสันดรพร้อมพระมเหสี และพระโอรสธิดาเสด็จไปยังเขาวงกต ผ่านตำบลต่างๆ โดยลำดับ คือจากพระนครสีพีมาถึงภูเขาดาลบรรพต แม่น้ำโกติมารา เขาอัญชัน และมาตุลนคร แห่งแคว้นเจตราชฎร์ รวมระยะทาง 30 โยชน์ แต่เทพยดาช่วยย่นหนทางให้เสด็จมาถึงมาตุลนครในเวลาวันเดียว เสด็จเข้าประทับแรม ณ ศาลาใกล้ประตูเมือง เช้าวันรุ่งขึ้นความทราบถึงกษัตริย์เจตราชฎร์ต่างรีบไปเฝ้า ถามถึงเหตุการณ์ พระเวสสันดรตรัสเล่าความจริงให้ทราบทุกประการและขอให้ช่วยชี้ทางที่จะไปเขาวงกต บรรดา กษัตริย์เจตราชฎร์ทูลว่า จะไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสุยชัย เพื่อขอพระราชทานโทษกลับคืน พระเวสสันดรตรัสว่า พระบิดาไม่สามารถที่จะขัดขืนคำขอร้องขอของประชาชนได้ เพราะชาวสีพีมีความแค้นเคืองมาก กษัตริย์เจตราชฎร์จึงทูลขอให้ครอบครองราชย์สมบัติมาตุลนครแทน แต่พระองค์ทรงปฏิเสธโดยอ้างว่า ผิดพระราชประสงค์ และจะเป็นการแสดงว่าพระองค์จะตั้งตนเป็นใหญ่กับภูตต่อพระเจ้ากรุงสุยชัย เป็นเหตุให้นครสีพีและนครเจตราชฎร์ขาดพระราชสัมพันธ์ไมตรีต่อกัน พระเวสสันดรทรงขอร้องให้ชี้ทางที่ตรงไปยังเขาวงกต กษัตริย์เจตราชฎร์จึงทูลเชิญให้เสด็จเข้าไปประทับในพระนครก่อนแต่พระองค์ก็ทรงปฏิเสธอีก เพียงแต่เสด็จประทับแรมในศาลานั้นอีกหนึ่งราตรี ครั้นวันรุ่งขึ้น กษัตริย์เจตราชฎร์ก็ตามไปส่งเสด็จสู่กษัตริย์จนสุดแดนแล้วทูลชี้ทางที่จะเสด็จต่อไป และตั้งให้พราหมณ์เจตบุตร เป็นผู้พิทักษ์ระแวดระวังมิให้ใครเข้าไปรบกวนได้

พระเวสสันดรและพระมเหสีพร้อมด้วยโอรสธิดา เสด็จไปประทับแรมที่เขาคันธมาทน์ วันรุ่งขึ้นก็เสด็จไปถึงวิบูลบรรพต เลียบตามฝั่งแม่น้ำเกตุมดี หยุดประทับใต้ต้นไม้ริมฝั่ง พราหมณ์ผู้หนึ่งได้นำเนื้อมาถวาย พระองค์จึงทอดสุวรรณจุฬามณีประทานแก่พราหมณ์แล้วเสด็จไปยังนาฬิกบรรพต นิโครธข้ามเขาสุวรรณบรรพต เสวยผลไม้แล้วเสด็จไปยังนาฬิกบรรพต

ครั้งนั้น วิสสุกรรมเทพบุตรได้รับทวัญจากพระอินทร์ให้นิรมิตบรรณศาลาไว้ 2 หลัง พร้อมด้วยเครื่องบรรพชิตบริวารทุกประการแล้วให้เขียนหนังสืออนุญาตให้ผู้ใดประสงค์จะบรรพชาพึงถือเอาอาศรมสถานและบริวารเหล่านี้เป็นของตน แล้วบันดาลให้สัตว์ร้ายและนกอันมีเสียงที่ไม่ไพเราะหนีไปอยู่เสียที่อื่น และกำชับให้เจ้าป่าดูแลรักษาทั้งสี่กษัตริย์

พระเวสสันดรเมื่อถึงศาลาได้เสด็จเข้าไปโดยลำพังแล้วเปลื้องอาภรณ์ออก ทรงเครื่องบรรพชิตเสด็จออกมารับพระนางมัทรี พระนางก็เสด็จเข้าไปยังศาลาอีกหลังหนึ่ง ทรงเปลื้องเครื่องอาภรณ์และแต่งเป็นดาปสินีพร้อมพระโอรสธิดา พระนางมัทรีอาสาไปหาผลไม้มาถวาย พระเวสสันดรทรงอนุญาตแต่ขอสัญญาว่า ต่อไปนี้อย่าให้พระนางเข้ามาในเวลากลางคืนขณะที่ลับตาสองกุมาร พระนางมัทรีก็ทรงปฏิบัติตาม สี่กษัตริย์ผนวชเป็นฤๅษีอยู่ ณ เขาวงกตเป็นเวลา 7 เดือน ต่างก็ปฏิบัติกิจวัตรตามหน้าที่โดยไม่บกพร่อง และด้วยอำนาจบุญกุศลของพระองค์ ทำให้ฝูงสัตว์ที่อยู่ในระยะ 1 โยชน์ โดยรอบเขาวงกตมีความเมตตาปราณีซึ่งกันและกัน

กัณท์ชุก

มีพราหมณ์เชื้อใจไธยชาติคนหนึ่งชื่อ ชุก เกิดในตระกูลโกวาทิกชาติ อาศัยอยู่ในระแวกบ้านทุนวิภูติ ติดเนืองกับเมืองกลิงราชบุรี เทียวขอทานรวบรวมเงินไว้ได้ 100 กษาปณ์ และนำไปฝากไว้กับพราหมณ์อีกผู้หนึ่ง และเทียวขอทานต่อเป็นเวลานานก็ไม่ได้กลับมา ฝ่ายพราหมณ์ที่ได้รับเงินฝากไว้นั้น ครั้นยากจนลงได้เอาทรัพย์ของชุกมาใช้สอยจนหมด เมื่อชุกนึกขึ้นได้จึงกลับมาทวงเงินกับพราหมณ์แต่พราหมณ์ไม่มีให้จึงยกนางอมิตดาบุตรสาวให้เป็นภรรยา ชุกจึงพามาอยู่ที่อยู่ของตน นางได้ปฏิบัติชุกผู้เป็นสามีอย่างดี จนทำให้พราหมณ์หนุ่มๆ ทั้งหลายในแถบนั้นไม่พอใจในภรรยาของตนเพราะปฏิบัติสัณนางอมิตดาไม่ได้ นางพราหมณ์ทั้งหลายถูกผัวด่าว่าก็โกรธ จึงพากันไปต่อว่านางอมิตดาขณะที่นางลงไปตักน้ำ ทั้งนี้เพื่อให้นางหนีไปเสีย เมื่อนางอมิตดาถูกนางพราหมณ์พากันรุมด่าว่าเยาะเย้ยให้ได้รับความอับอายก็เสียใจ จึงกลับมาบอกชุกว่า ต่อไปจะไม่ทำงาน และเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นให้ฟัง ชุกรับจะทำงานเองแต่นางอมิตดาไม่ยอม บอกว่าญาติพี่น้องของนางไม่เคยใช้สามีต่างทาส และขอให้ชุกไปหาทาสมาให้ใช้มิฉะนั้นจะไม่อยู่ด้วย

อาศัยเหตุนี้เทพดาซึ่งเคยอนุเคราะห์พระเวสสันดรคราวบริจาคสัตตสคมมหาทาน ติดจะช่วยพระเวสสันดรให้ไปบำเพ็ญบุญบุตรทานบริจาคเพิ่มบารมีขึ้นอีก จึงดลใจนางอมิตดาให้ทราบเรื่องราวของพระเวสสันดรและบันดาลให้นางแนะนำชุกไปขอพระชาติและกัณหา ชุกจึงจัดการซ่อมแซมดูแลที่อยู่ให้ดีแล้วให้อโรวาทแก่นาง จากนั้นจึงทำประทักษิณภรรยาสามารถบวชแล้วก็แต่งตัวเป็นชีปะขาวออกเดินทางไปยังกรุงสีพีราชบุรีเที่ยวสืบทามชาวเมืองถึงเรื่องพระเวสสันดร จนทำให้พวกชาวเมืองโกรธพากันขับไล่ชุกหนีเข้าป่า เทพดาดลใจให้ชุกเดินทางไปถึงแดนป่าให้เจตบุตรรักษา ชุกได้หนีสุนัขเจตบุตรขึ้นต้นไม้

ชุกร่ำพิงถึงคุณของพระเวสสันดรว่า เปรียบดังแผ่นดิน ผืนน้ำ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ซึ่งมหาชนได้พึ่งพาอาศัย เมื่อเจตบุตรพบชุกครั้งแรกตั้งใจจะยิงเสียให้ตายแต่เปลี่ยนใจสอบถามเรื่องราวก่อน ชุกหลอกล่อเจตบุตรว่า ตนเองเป็นทูตถือพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสุโขทัย เพื่อไปเชิญเสด็จพระเวสสันดรให้เสด็จกลับพระนคร เจตบุตรก็หลงเชื่อจึงเชิญชุกให้พักและบริโภคอาหาร

กัณท์จุลพน

เมื่อเจตบุตรให้ชุกพักอาศัยด้วยหนึ่งราตรีและเลี้ยงดูจนอิ่มหนำสำราญแล้วจัดหาเสปียงให้พร้อมสรรพ และนำชุกไปยังต้นทางขึ้นทางที่จะไปเขาวงกตให้ฟังว่า เขาที่มองเห็นนั้นเป็นต้นทางที่จะเดินต่อไป ชื่อว่าเขาคันธมาทน์อันเป็นถิ่นที่อุดมไปด้วยไม้หอมนานาชนิด ถัดไปที่แลเห็นเป็นสีเขียวครามนั้น คือเขาอัญชัน มีพันธุ์ไม้ต่างๆ หลายชนิดน่าชม เมื่อเดินไปสักครู่ก็จะถึงสถานอันพัวพันใหญ่คือ ป่ามะม่วง ถัดไปจะถึงป่าตาลและป่ามะพร้าวกับต้นเป้ง จากนั้นก็จะถึงป่าไม้ดอกต่างๆ มีกลิ่นหอมตลบไปทั้งป่า แต่เจตบุตรแนะนำทางที่จะไปถึงอาศรมพระอัจจุตฤชเฒ่านั้น ให้แวะถาม

หนทางที่จะไปเขาวงกตต่อไป ชุชกก็จดจำเอาไว้แล้วอำลาพรานเจตบุตรโดยทำประทักษิณ 3 รอบ จากนั้นจึงดำเนินทางต่อไป

กัณท์มหาพน

ชุชกออกเดินทางตามคำแนะนำของพรานเจตบุตรจนมาถึงอาศรมของพระอัจจุตฤษี ได้สนทนากับฤษีว่า ตนเคยคบหากับพระเวสสันดรมาก่อน พระองค์จากตนมานานจึงใคร่จะได้พบ จนพระอัจจุตฤษีหลงเชื่อและให้ชุชกพักแรมด้วยหนึ่งคืน เช้าวันรุ่งขึ้นก็ชี้ทางให้ชุชกไปหาพระเวสสันดรว่า ภูเขาที่เห็นนั้นเรียกว่าเขาคันธมาทน์ ต่อไปจะถึงสระมัจฉรินท์ซึ่งอยู่ใกล้พระอาศรม พระเวสสันดร มีดอกบัวและปลาต่าง ๆ หลายอย่าง ข้างบนมีพันธุ์ไม้นานาชนิด มีผลไม้ชนิดต่างๆ หลายอย่าง และมีผลไม้หลากหลายในบริเวณพระอาศรม ต่อจากนั้นไปก็จะถึงป่าหิมพานต์ มีสัตว์ต่างๆ เหลือที่จะประมาณ สัตว์ที่สำคัญได้แก่ ราชสีห์ 4 จำพวก คือ ดิณราชสีห์ กินหญ้าเป็นอาหาร กาลิงสีห์ ปันธุสมฤณกัณท์ กินเนื้อสัตว์เป็นอาหาร และประเภทยุคสุดท้ายคือ ไกรสรราชสีห์

นอกจากนี้ยังมีสัตว์อื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากสารพัดอย่าง ถ้าดำเนินไปตามคำแนะนำก็จะถึงพระอาศรมพระเวสสันดร ชุชกทำประทักษิณพระอัจจุตฤษี 3 รอบแล้วอำลาดำเนินทางต่อไป

กัณท์กุมาร

ชุชกไปถึงสระโบกขรณีเมื่อเวลาใกล้ค่ำมองเห็นช่อฟ้าลิบๆ แต่มาคิดเห็นว่า ถ้าจะไปทูลขอกัณหาขาลีในเวลาที่พระนางมัทรีอยู่เห็นจะไม่ได้ ควรรอไว้ให้รุ่งสางให้นางเข้าไปหาผลไม้ในป่าเสียก่อน เพราะธรรมชาติริมฝั่งจะมีนิสัยเหนียวแน่น เมื่อสามีจะทำทานมักจะทำลายเสีย เมื่อคิดเช่นนั้นแล้วชุชกจึงปีนขึ้นไปนอนเหนือช่องเอนเขาเพื่อให้พ้นภัยจากสัตว์ร้าย และในคืนนั้นเองพระนางมัทรีทรงพระสุบินนิมิตว่า มีบุรุษกำยำล่ำสันคนหนึ่งถือดาบพุ่งประตูเข้ามาแล้วตัดแขนควักนิยน์ตาแหะออกควักดวงใจของพระนางไป เมื่อพระนางตกใจตื่นขึ้น จึงรีบเสด็จเข้าไปเฝ้าพระเวสสันดรขอให้ทนายฝัน พระเวสสันดรทรงทราบเหตุว่า วันพรุ่งนี้จะมีมาจากมาขอสองกุมาร ครั้นจะทนายไปตามความเป็นจริงก็กลัวพระนางมัทรีจะไม่ยอมจากสองกุมาร จึงทนายโดยโวหารกลบเกลื่อนว่า การที่ฝันเช่นนั้นก็เพราะแต่ก่อนนางได้รับความสุขสบายพอมาทกทุกข์ยากเข็ญ ธาตุทั้งสี่ก็วิปริตไปจึงได้สุบินผิดประหลาดเช่นนี้ แต่พระนางก็ยังไม่วางพระทัย ครั้นรุ่งสางพระนางได้ปลุกกัณหาขาลีให้สร่งน้ำ รำพันพร่ำสั่งสอนแล้วจึงพามาฝากกับพระเวสสันดรแล้วเข้าไปหาผลไม้ในป่า

ฝ่ายชุชก ครั้นรุ่งเช้าก็เดินทางไปยังอาศรม พระเวสสันดรให้กัณหาขาลีออกไปรับ ชุชกจึงชูเด็กทั้งสองเพื่อให้กลัวโดยคิดว่า เมื่อขอไปแล้วจะใช้สอยง่าย ก่อนที่ชุชกจะทูลขอขาลีกัณหาจากพระเวสสันดร ได้พูดหวานล้อมชักเอาแม่น้ำทั้ง 5 เข้ามาเปรียบน้อมพระทัยอันเต็มไปด้วยความกรุณาของพระเวสสันดรเสียก่อนแล้วจึงขอในภายหลัง

พระเวสสันดรขอให้รอพระนางมัทรีก่อน ชุชกไม่ยอมรอโดยอ้างว่า “ธรรมชาติวิสัยสตรีย่อมมีความเสียดายที่ไหนเลยจะยอมยกให้กับชุชก” พระเวสสันดรจึงขอให้ชุชกนำสองกุมารไปสู่สำนักของ

พระเจ้ากรุงสุโขทัยเพื่อจะได้รับพระราชทานทรัพย์สินสมบัติ ชูชกก็ไม่ยอมโดยให้เหตุผลว่า พระเจ้ากรุงสุโขทัยจะหาว่าหลอกลวงเอาพระนัดดาไป ตนก็ต้องโทษ ดังนั้นจึงทูลขอกุมารไปสู่เมืองกลิงราชบุรีเสียในวันนี้ทีเดียว

เมื่อค้นหาขालีได้ทราบดังนี้แล้วเกิดความกลัว จึงพากันหนีไปซ่อนตัวอยู่ในสระบัว เวลาองสระก็ถอยหลังไปแล้วเอาใบบัวมาบังตัวเสียเพื่อไม่ให้เห็น เมื่อชูชกมองหาไม่เห็นสองกุมารจึงแก้งัดพ้อพระเวสสันดรว่า แสร้งพักหน้าให้ลูกหนี และหาว่าพูดจาตลบตะแลง

พระเวสสันดรเสด็จออกตามรอยเท้าไปจนถึงสระ ทรงทราบว่าสองกุมารอยู่ในสระบัวนั้น จึงตรัสเรียกให้ขึ้นมาโดยรำพันว่า “เราเป็นลูกกษัตริย์ไม่ควรให้ใครมาตีเคียนได้ และกล่าวเปรียบเทียบกับสองกุมารว่าเป็นดังสำเภาที่จะนำพระองค์ไปให้ถึงพระนิพพาน ขอให้ขึ้นมาช่วยยกปิยบุตรท่านนั้นด้วย” สองกุมารขึ้นมาจากสระทอดพระบาทพระบิดาแล้วทั้งสามกษัตริย์ก็ทรงกรรแสง พระเวสสันดรจึงคาค่าสองกุมารแล้วมอบให้เป็นทานแก่ชูชกไป ขณะนั้นก็บังเกิดมหัศจรรย์แผ่นดินไหว ฝูงสัตว์พากันแตกตื่นหาพระสุเมรุก็เอนเอียง น้ำในมหาสมุทรก็บันดาลฟุ้งเป็นฟองฝอย พระยานาคขึ้นมาลอยบนผิวน้ำ พระยาครุฑบินขึ้นแล่นลมบนอากาศเกิดวิปริตและฝนตก เทวดาทั้งหลายต่างพากันอนุโมทนา

เมื่อชูชกได้รับพระราชทานสองกุมารแล้วก็เขียนตีต่อหน้าพระเวสสันดร พระองค์ทรงนิ่งเสีย พระขालีจึงหันมาปรับทุกข์กับค้นหา และเมื่อถูกชูชกเขียนตีมากเข้า สองกุมารจึงรำพันถึงเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับบิดามารดากับบุตร พระเวสสันดรเมื่อได้ยินคำรำพันประจวบกับเหตุการณ์ร้ายแรงเช่นนั้นจึงบันดาลโทสะคิดจะฆ่าชูชก เพราะชูชกเขียนตีสองกุมารต่อหน้าพระองค์โดยไม่ได้ยำเกรง และเปรียบชูชกเหมือนเบ็ด พระองค์ดุจปลา สองกุมารเหมือนน้ำ พระโพธิญาณดุจไซ ว่า ชูชกทำเช่นนั้นเหมือนกับพราวนเบ็ดมาตีปลาหน้าไซ กระพุ่มน้ำให้ปลาตื่น หมายความว่า จะไม่ให้พระองค์ซึ่งเป็นเหมือนปลาเข้าไปในไซ คือพระโพธิญาณ แต่ในที่ที่สุดพระองค์ก็ระงับโทสะเสียได้ ชูชกจึงพาสองกุมารไป พอเวลาพลบค่ำพราหมณ์ก็พาสองกุมารล่องพ้นเขตแนวป่าไป

กัณท์มัทรี

เมื่อชูชกพาสองกุมารไปแล้ว พระอินทร์เกรงว่าถ้าพระนางมัทรีกลับมาแต่กลางวันจะเที่ยวติดตามสองกุมารและอาจติดตามทัน จึงให้เทวดา 3 องค์ จำแลงกายเป็นเสือโคร่ง เสือเหลืองและราชสีห์มาขวางทางไว้ พอพระนางมัทรีไปหาผลไม้ในวันนั้นก็เกิดอาเพศเก็บผลไม้ได้เพียงเล็กน้อยก็รีบกลับ แต่มาพบสัตว์ทั้ง 3 นอนขวางอยู่ จนเวลาพลบค่ำพระนางกล่าวขอทางต่อสัตว์ทั้งสาม เทวดาจึงเปิดหนทางให้พระนางเสด็จกลับ ครั้นไม่เห็นสองกุมารจึงอ้อนวอนถามพระเวสสันดรถามเท่าไรๆ พระองค์ก็ไม่บอกเพราะเห็นว่าพระนางกำลังเหน็ดเหนื่อย จะมีความโศกถึงลูกมากและจะเป็นอันตรายถึงชีวิตได้ จึงได้แก้งกล่าวเป็นที่หึงหวงเพื่อให้พระนางคลายความโศกว่า พระนางมัทรีมิวไปหลงรักรมย์กับชายชู้ในกลางป่าจึงกลับคำ พระนางทูลขอโทษเท่าไรพระเวสสันดรก็นิ่งไม่เจรจาด้วย จึงตามเที่ยวหาตลอดคืนจนใกล้รุ่งจึงกลับมายังอาศรม ด้วยความเหนื่อยอ่อนพระนางจึงสลบไป พระเวสสันดรตกพระทัยสำคัญว่าพระนางสิ้นใจจึงรำพันถึงด้วยความโศกเศร้าต่างๆ

ครั้นคลายจากความโศกแล้วจึงพิจารณาทราบว่าเป็นแค่สลบไป จึงยกพระเศียรขึ้นวางไว้บนตักแล้ว เอน้ำารดลงที่พระอุระ พระนางจึงได้ฟื้นคืนสติ และทูลถามถึงพระชาลีกัณหา พระองค์จึงได้บอกความจริงและขอให้พระนางช่วยอนุโมทนาทานด้วย พระนางก็อนุโมทนาในปิยบุตรทาน พระองค์จึงตรัสเล่าความมหัศจรรย์ที่เกิดขึ้นในตอนให้ทานให้พระนางฟัง

กัณท์สักบรรพ

ท้าวสักกเทวราชทรงดำริว่า สองกุมารนั้นพระเวสสันดรก็พระราชทานให้ชูชกไปแล้ว ภายหลังหากมีผู้มาขอพระนางมัทรีพระองค์คงจะประทานให้อีก เมื่อเป็นดังนั้นจะลำบากในเรื่องการหาอาหารบริโภคจึงแปลงพระองค์เป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็ทรงอนุญาต และหลั่งน้ำเป็นสิทธิตาตในการให้แก่พราหมณ์

ครั้งนั้นก็เกิดความมหัศจรรย์แผ่นดินไหวทั่วไปเช่นกัน ส่วนพระนางมัทรีไม่ได้มีความรังเกียจแต่ประการใดเพราะเชื่อในความเป็นปราชญ์ของพระสวามี เพราะเวสสันดรได้สังเกตอาการของพระนาง พระนางทรงทราบจึงกล่าวขึ้นว่า พระนางเป็นข้าของพระองค์ พระองค์จะให้แก่ผู้ใด หรือจะขายหรือจะลงโทษประการใดก็มีสิทธิ์ที่จะกระทำได้ เพราะฉะนั้นการที่จะยกพระนางให้ให้แก่พราหมณ์ในครั้งนี้พระนางยินดีมิได้ขัดขวางพระราชกุศล สมเด็จพระอมรินทราบิราชทรงทราบในพระทัยของสองกษัตริย์จึงตรัสอำนวยการช่วยถวายพระนางคืน และเสด็จเหาะลอยอยู่บนอากาศสำแดงตนให้ปรากฏว่าเป็นท้าวสักกะ แต่ก่อนจะทรงเสด็จไปทรงอนุญาตให้พระเวสสันดรขอพร 8 ประการ ซึ่งสมเด็จพระสักกะก็ทรงประสาทให้แล้วอันตรธานกลับไปยังทิพยวิมาน

กัณท์มหาราช

ชูชกพาสองกุมารไปในป่าเป็นหนทาง 60 โยชน์ ในระหว่างทางเทพเจ้าได้คอยบำรุงรักษามิให้เป็นอันตราย ครั้นเวลาค่ำชูชกผูกพระหาวาสองกุมารไว้กับกอไม้แล้วตนเองป็นขึ้นไปนอนบนคบไม้ เทพเจ้ามีความสงสารจึงนิรมิตกายคล้ายพระเวสสันดรและพระนางมัทรีปลดเถาวัลย์ออก โอบอุ้มสร่งน้ำ แต่งองค์ให้แล้วให้เสวยอาหารทิพย์ เท็ก่ล่อมให้บรรทมจนรุ่งเช้าทุกวันตลอด 15 ราตรี

ฝ่ายชูชกเมื่อมาถึงทางสองแพร่งที่จะแยกไปเมืองกลิงกราษฎร์ เทพเจ้าได้ดลใจให้เดินมาทางนครสีพี ในคืนนั้นพระเจ้ากรุงสญชัยทรงพระสุบินนิมิตว่า มีบุรุษร่างกายนากลิ่นได้นำดอกบัวมาถวายคู่หนึ่ง ดอกหนึ่งเพ่งแย้มกลับ อีกดอกหนึ่งตูม ไหร่ทำนายว่าพระประยูรญาติที่จากไปจะกลับมาเข้าสู่พระนคร ครั้นรุ่งขึ้นพระองค์ได้เสด็จออกหน้าพระลาน เทพเจ้าดลใจให้ชูชกพาสองกุมารผ่านหน้าพระที่นั่งโดยหมู่อำมาตย์ไม่ได้ทักท้วงแต่ประการใด พระเจ้ากรุงสญชัยทอดพระเนตรเห็นพระนัดดาทั้งสองจึงตรัสใช้ให้อำมาตย์นำชูชกและสองกุมารมาเฝ้า และถามถึงเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับการนำสองกุมารมา ชูชกได้ทูลตามความเป็นจริง เหล่าอำมาตย์ราชเสวกได้พากันติเตียนพระเวสสันดร พระชาลีไม่พอพระทัยจึงทูลพระอัยกาว่า ไม่ควรปล่อยให้หมู่อำมาตย์มาค่อนแคะดูแลนพระบิดาต่อหน้าพระที่นั่ง

พระเจ้ากรุงสุโขทัยเห็นพระชาลิกันหานั่งอยู่ข้างล่างกับพราหมณ์อย่างนายกับทาสไม่สมศักดิ์ศรีของพระหลานหลวง จึงทรงตัดพ้อพระชาลิว่าเป็นทาสของพราหมณ์ไม่กล้าที่จะนั่งร่วมอาสน์กับพระอัยกา พระเจ้าสุโขทัยจึงได้ตรัสถามค่าไถ่สองกุมารกับชูชก พระชาลิทูลว่าค่าไถ่ค่าไว้สำหรับพระชาลิ 1000 ตำลึงทอง ส่วนพระกัณหาชินาน้องเท่ากับสวัญญาณกทรัพย์ สิ่งละร้อยพร้อมกับทองอีก 100 ตำลึง พระเจ้าสุโขทัยก็เบิกพระราชทรัพย์และสวัญญาณกทรัพย์มาพระราชทานให้พราหมณ์ชูชก และได้พระราชทานสมโภชพระนัดดาทั้งสอง

กัณท์ฉกษัตริย์

เมื่อพระชาลิยกทัพหน้ามาถึงสระมูจลินท์ก็สั่งให้หยุด เพื่อสร้างพลับพลารับเสด็จพระอัยกาเสียดมาคชแสนยากรก็กองก๊กพิลึกลั่นที่เขตเขาวงกต พระเวสสันดรตกพระทัยสำคัญว่า ข้าศึกคงจะตีพระนครสี่ปีแตกและปลงพระชนม์พระราชบิดาเสียแล้วจึงยกกองทัพมาเพื่อที่จะตามประหารพระองค์ด้วย จึงพาพระนางมัทรีไปแอบดูกองทัพ เมื่อพระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นก็ทรงแค้นพระทัยว่า เป็นทัพพระเจ้ากรุงสุโขทัยมารับพระเวสสันดร สมดังพรที่ท้าวสักกะประสาทให้ จึงทรงเตือนพระราชสวามี พระองค์ก็ทรงได้สติเสด็จกลับมายังอาศรมตามเดิม

พระเจ้ากรุงสุโขทัยตรัสปรึกษากับพระมเหสีว่า พระองค์จะเสด็จไปยังอาศรมก่อนต่อจากนั้นพระมเหสีและพระนัดดาทั้งสองจึงค่อยเสด็จตามไปเป็นลำดับ เพราะเกรงว่าถ้าจะเสด็จเข้าไปพร้อมกันจะเศร้าโศกมาก เมื่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยเสด็จไปถึง สองกษัตริย์ทรงกระทำปฏิสนธารและตรัสถามถึงทุกข์สุข พระเวสสันดรกราบบังคมโดยตลอด และพระองค์ได้กราบทูลถามพระราชบิดาถึงความทุกข์สุขของพระมารดา ข้าวคราวของพระโอรสพระราชธิดา ตลอดถึงความเป็นไปของพระนครสี่ปี พระราชบิดาก็ทรงเล่าความให้ทราบ ต่อจากนั้นพระราชมารดา ก็เสด็จไปถึงสองกษัตริย์ก็ทรงทำปฏิสนธาร ครั้นเมื่อสองกุมารเสด็จไปถึงอาศรมพระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นก็ทรงกันแสงรำไห่ สองพระกุมารก็วิ่งเข้าสวมกอดพระชนนีพิโรธพินิจจนสลบไปด้วยกันทั้งสามพระองค์ เมื่อพระเวสสันดรและพระชนกทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้นก็ทรงกันแสงล้มสลบไปด้วยเหล่าพระสนมและข้าราชการบริวารต่างก็สลบตามกันไปทั้งหมด ครั้นนั้นเกิดแผ่นดินไหวทั่วพื้นพิภพสมเด็จพระอมรินทราบิราษทรงทราบเหตุอันเศร้าโศกของหกกษัตริย์ ก็บันดาลฝนโบกพรพรพิษให้ตกลงมาในที่ชุมนุมชนนั้น กษัตริย์ทั้งหกและเหล่าราชบริวารต่างพินาศสิ้นด้วยกัน ต่างก็รู้สึกสยดสยองเกรงพระเดชพระเวสสันดร ขวนกันน้อมเกล้าพระบาทยุคลเพื่อขอพระราชทานอภัยโทษที่ได้มีมาแต่หนหลัง และขออัญเชิญเสด็จคืนสู่พระนคร

กัณท์นครกัณท์

เมื่อพระเวสสันดรได้ฟังข่าวสี่พิทุลเชิญเช่นนั้น ครั้นจะรับเชิญก็เกรงพระราชอาชญาจะหาว่าพระองค์พระทัยเบา จึงทูลพระราชบิดาว่าไม่ควรแก่เหตุที่เคยขัดเคือง ครั้งก่อนพระองค์ได้ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนด้วยทศพิธราชธรรมก็ยิ่งถูกขับไล่เนรเทศจากพระนคร พระเจ้ากรุงสุโขทัยจึงพลอบโยน ขอโทษ และอ้อนวอนให้ลาผนวชอีกครั้งจึงทรงรับ รวมเวลาบำเพ็ญพรตอยู่ ณ เขาวงกต

นาน 9 เดือน 15 วัน ครั้นลาผนวชแล้วก็ทำพิธีราชาภิเษกถวายมูรธาภิสิทธิ์ด้วยสังข์ทักษิณาวรรต สังข์สุวรรณ สังข์หิรัญ ทั้งสามประการ เสด็จกลับขึ้นครองราชย์สมบัติดั้งเดิมและโปรดให้จัดทรงเสนาจัดงานสมโภชสนุกสนานครบ 3 วัน

ส่วนพระนางมุสดีก็ทรงพระภูษาพิเศษ 4 ตระกูลกับมงกุฎและอาภรณ์ต่างๆ เสด็จเข้าสู่พระนคร ครั้นนั้นฝูงสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในเขตนั้น เคยได้อาศัยพระบารมีของพระเวสสันดรที่แผ่พรหมวิหารคุ้มครองอุปถัมภ์อยู่ตลอดเวลา ต่างก็มีความเศร้าโศกมากที่พระเวสสันดรจะจากไป

พระเจ้ากรุงสุโขทัยได้สั่งให้ปรับหนทางที่พระเวสสันดรจะเสด็จกลับให้งดงาม ประดับด้วยราชวัตรฉัตรธงกล้วย้อยต่าง ๆ โปรยเครื่องบูชาทั้ง 5 คือ ดอกหญ้าแพรก ข้าวสาร เมล็ดพรรณผักกาด ดอกมะลิ ข้าวตอก เป็นระยะๆ ไปตลอดทางตั้งแต่เขาวงกตจนถึงนครสีพี พระเวสสันดรทรงช้างปัจจัยนาคนำขบวน แวดล้อมไปด้วยสหชาติโยธา และพระประยูรญาติเสด็จรอนแรมไปเป็นระยะทาง 60 โยชน์จนถึงนครสีพี เมื่อถึงนครสีพีแล้วก็จัดการราชาภิเษกขึ้นครองราชย์สมบัติดั้งเดิม รวมระยะเวลาที่พระเวสสันดรจากพระนคร 1 ปี 15 วัน

ครั้นพระเวสสันดรกลับมาครองเมืองก็มีท่าฝนสัตว์ตัญ คือ ทอง เงิน มุกดา มณี ประพาฬ ไพฑูรย์ และเพชร ตกไปทั่วพระนครเป็นมหัศจรรย์ เพื่อเป็นทานแก่ชนทั้งหลาย พระเวสสันดรอยู่ครองราชย์สมบัติจนพระชนมายุ 120 พรรษาจึงสิ้นพระชนม์ และได้สวดยทิพย์สมบัติในดุสิตเทวพิภพ

การประชุมชาดก

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 ต่อท้ายเวสสันดรจบลงแล้ว พระองค์ได้สรุปความให้ภิกษุฟังอีกครั้งหนึ่งว่า ผู้มีนามปรากฏในเรื่องเวสสันดรชาดกนั้น เมื่อกลับชาติมาในปัจจุบันนี้ใครบ้างโดยท่านแสดงไว้ดังนี้ ว่า

1. พระเจ้ากรุงสุโขทัย	กลับชาติมาคือ พระเจ้าสุทโธทนะ พุทธบิดา
2. พระนางมุสดี	กลับชาติมาคือ พระนางสิริมหามายา พุทธมารดา
3. พระนางมัทรี	กลับชาติมาคือ พระนางยโสธรา มารดาพระราหุล
4. พระชาลี	กลับชาติมาคือ พระราหุล
5. พระกัณหา	กลับชาติมาคือ นางอุบลวรรณาเถรี
6. อัจจุตฤณี	กลับชาติมาคือ พระสารีบุตร
7. ท้าวสักกะ	กลับชาติมาคือ พระอนุรุทธ
8. วิสสุกรรมเทพบุตร	กลับชาติมาคือ พระมหาโมคคัลลานะ
9. พรานเจตบุตร	กลับชาติมาคือ พระฉันทะเถระ
10. ชูชก	กลับชาติมาคือ พระเทวทัต

11. นางอมิตดา	กลับชาติมาคือ นางจิณฺจมาณวิกา
12. เทวดาแปลงเป็นเสือโคร่ง	กลับชาติมาคือ พระสิมพลีเถระ
13. เทวดาแปลงเป็นเสือเหลือง	กลับชาติมาคือ พระจุลนาถเถระ
14. เทวดาผู้ชายที่ดูแลพระชาลีกัณหา	กลับชาติมาคือ พระมหากัจจายนะ
15. เทวดาผู้หญิงที่ดูแลพระชาลีกัณหา	กลับชาติมาคือ นางวิสาขามหาอุบาสิกา
16. เทวดาแปลงเป็นราชสีห์	กลับชาติมาคือ พระอุบาลีเถระ
17. ข้างปัจฉิมานาค	กลับชาติมาคือ พระมหากัสสปเถระ
18. มารดาข้างปัจฉิมานาค	กลับชาติมาคือ นางกิสาโคตมี
19. กษัตริย์มัททราช	กลับชาติมาคือ พระมหานามะ ศากยราช
20. อำมาตย์ทูตชาวเนรเทศ	กลับชาติมาคือ พระอานนทเถระ
21. เสนาคุดอำมาตย์	กลับชาติมาคือ อนาถปิณฑิกเศรษฐี
22. สหชาติโยธิตั้งหกหมื่น	กลับชาติมาคือ พุทธบริษัททั้งหลายในปัจจุบัน
ชาติ	
23. พระเวสสันดร	กลับชาติมาคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จำนวนพระคาถาประจำกัณฑ์

จำนวนคาถาทั้งหมดนี้ จัดอยู่ในชาดก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบาลีในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นส่วนที่พรรณนาความเป็นคาถาล้วนๆ ไม่ใช่เป็นการพรรณนาแบบร้อยแก้วอย่างอรรถกถาชาดก โดยจำนวนคาถาประจำกัณฑ์มีดังนี้ คือ

1. กัณฑ์ทศพร	จำนวนคาถา	19	คาถา
2. กัณฑ์หิมพานต์	จำนวนคาถา	134	คาถา
3. กัณฑ์ทานกัณฑ์	จำนวนคาถา	209	คาถา
4. กัณฑ์วนประเวศน์	จำนวนคาถา	57	คาถา
5. กัณฑ์ชูชก	จำนวนคาถา	79	คาถา
6. กัณฑ์จุลพน	จำนวนคาถา	35	คาถา
7. กัณฑ์มหาพน	จำนวนคาถา	80	คาถา
8. กัณฑ์กุมาร	จำนวนคาถา	101	คาถา
9. กัณฑ์มัทรี	จำนวนคาถา	90	คาถา
10. กัณฑ์สกปรรรพ	จำนวนคาถา	43	คาถา
11. กัณฑ์มหาราช	จำนวนคาถา	69	คาถา
12. กัณฑ์กษัตริย์	จำนวนคาถา	36	คาถา
13. กัณฑ์นครกัณฑ์	จำนวนคาถา	48	คาถา

รวมทั้งหมดครบ 1000 คาถา หรือเรียกกันว่า คาถาพัน ตามจำนวนกัณฑ์ทั้ง 13 กัณฑ์

นั่นเอง

เพลงพินพาทย์ประจำกัณฑ์

ในขณะที่พระขึ้นธรรมาสน์ หรือเมื่อเทศน์จบลงจากธรรมาสน์ จะมีพินพาทย์บรรเลง โดยที่เมื่อพระขึ้นธรรมาสน์ พินพาทย์จะต้องบรรเลงเพลงสาธุการ และเมื่อแสดงจบก็จะต้องบรรเลงเพลงประจำกัณฑ์ ซึ่งเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ประทานเพลงประจำกัณฑ์ไว้ดังนี้ คือ

1. กัณฑ์ทศพร	เพลง	สาธุการ
2. กัณฑ์หิมพานต์	เพลง	ดวงพระธาตุ
3. กัณฑ์ทานกัณฑ์	เพลง	พญาโคก
4. กัณฑ์วนประเวศน์	เพลง	พญาเดิน
5. กัณฑ์ชูชก	เพลง	เช่นเหล่า บ้างว่า เป็นเพลง ค้างคาวกินกล้วย (พระครู

วินัยธร มาณพ, 2548:39)

6. กัณฑ์จุลพน	เพลง	คุกพาทย์
7. กัณฑ์มหาพน	เพลง	เชิดกลอง
8. กัณฑ์กุมาร	เพลง	โอด เชิดฉิ่ง
9. กัณฑ์มัทรี	เพลง	ทยอยโอด
10. กัณฑ์สักบรรพ	เพลง	กลม
11. กัณฑ์มหาพรหม	เพลง	กราวนอก
12. กัณฑ์ฉกษัตริย์	เพลง	ตระนอน
13. กัณฑ์นครกัณฑ์	เพลง	กลองโยน

ประเพณีการเทศน์มหาชาติ

นับตั้งแต่ฤดูออกพรรษาเป็นต้นไป มีธรรมเนียมของคนไทยที่ถือปฏิบัติเป็นกิริยาบุญธรรม หนึ่ง คือเริ่มต้นด้วยการจัดประดับตกแต่งสถานที่ให้วิจิตรสวยงาม อันได้แก่ศาลาการเปรียญซึ่งมีอยู่ประจำวัด ต่อจากนั้นจึงอาราธนาให้พระสงฆ์ภายในวัดนั้นบ้าง ต่างวัดบ้างแสดงพระธรรมเทศนามหาชาติเวสสันดรชาดก ตามความเป็นจริงแล้ว เรื่องงานเทศน์มหาชาติจะทำในเดือนใดก็ได้ ไม่ได้ตายตัวนัก เพราะจุดประสงค์ในการเทศน์มหาชาติก็เพื่อรวบรวมปัจจัยบริจาคให้วัดเพื่อนำไปบูรณะวัด (บุญมี แทนแก้ว, 2547:161) ในสมัยโบราณการเทศน์จะจัดขึ้น 3 วัน โดยจะเทศน์คาถาพันล้าน ๆ หนึ่งวัน วันที่สองดำเนินเรื่องเวสสันดรชาดกตั้งแต่กัณฑ์ที่ 1 จนกระทั่งจบกัณฑ์สุดท้าย และในวันที่สามจะเทศน์เรื่องอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นการกล่าวถึงอันสัจของการเทศน์เรื่องมหาชาติ

การเทศน์มหาชาติเป็นเรื่องสำคัญและเรื่องใหญ่สำหรับวัดนั้นๆ คณะกรรมการวัดจะต้องมีการปรึกษากัน วัดใดจะมีเทศน์มหาชาติ ก็มีแจกฏีกาให้ชาวบ้านทราบล่วงหน้าหลายวัน เพื่อ

ผู้รับกัณฑ์เทศน์จะได้มีเวลาเตรียมข้าวของไปทำบุญ ส่วนทางวัดก็ต้องเตรียมสถานที่ที่จะใช้เทศน์มหาชาติ ซึ่งมักใช้ศาลาใหญ่ในวัด มีการปักต้นกล้วย ต้นอ้อยตามประตูวัด หรือทางที่จะเข้าไปในบริเวณที่ใช้เทศน์ เพื่อให้คล้ายปาเขาวงกตตามท้องเรื่อง มีการปักฉัตร ธง เพื่อแสดงว่าเป็นของสูงสำหรับกษัตริย์ เพื่อเป็นเกียรติแก่พระเวสสันดร ตามเสาศาลาการเปรียญมีภาพจิตรกรรมเรื่องมหาเวสสันดรติดไว้ด้วยที่หน้าหรือข้างๆ ธรรมมาสน์พระเทศน์จะตั้งชนน้ำใบใหญ่ไว้ เป็นชนน้ำมนต์ซึ่งถือว่าใช้ประพรมบำบัดเสนียดจัญไรได้ เมื่อถึงวันเทศน์ เจ้าของกัณฑ์แต่ละกัณฑ์ก็นำเครื่องกัณฑ์ใส่กระจาดใบใหญ่ “กระจาดนี้สานด้วยไม้ไผ่ เป็นรูปคุ่มๆ มีปีกยื่นแบะออกไป ที่ปากกระจาดเป็นกลีบๆ อย่างดอกบัว ตามปลายกลีบปิดกระดาดสีและมักมีภูห้อยตัวกระจาด จะปิดกระดาดสีประดับประดาหรือไม่ปิดก็ได้ ถ้างานเทศน์มหาชาติมีกระจาดอย่างนี้เป็นงานใหญ่ เรียกว่า มหาชาติกระจาดใหญ่” (เสถียรโกเศศ, 2508 : 88) อนึ่ง ผู้รับกัณฑ์เทศน์คาถาพัน มักจัดดอกไม้ รูปเทียน เงินถวายกัณฑ์เทศน์เป็นจำนวนอย่างละพันก็มี หรือจัดถวายเฉพาะจำนวนคาถาในกัณฑ์ที่รับเป็นเจ้าภาพก็ได้ ตามใจสมัคร แล้วยังมีเทียนประจำกัณฑ์เทศน์เป็นเทียนเล่มใหญ่ ปักไว้ที่ชน หรือพานเทียนนี้ไม่จุด แต่ใช้ติดเงินบูชากัณฑ์ (สมปราชญ์ อัมมะพันธ์, 2536:33) นอกจากนี้ยังมีเทียนบูชากัณฑ์เทศน์เล่มเล็กๆ มีจำนวนเท่ากับคาถากัณฑ์นั้น ๆ เมื่อเวลาจะเทศน์ก็ให้จุดเทียนเล่มนี้ มีหมากประจำกัณฑ์เทศน์ ซึ่งเท่ากับเป็นเครื่องเคารพบูชา ตามปกติเป็นพลูจิบบรรจุใส่ของ หมากทั้งลูกใส่ลงในขันพร้อมทั้งรูปเทียนด้วย ไม่มีกำหนดจำนวน

จะเห็นว่าเทศน์มหาชาติมีประโยชน์นานัปการ ทำให้เป็นผู้รู้จักความสามัคคี มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการที่จะประกอบกุศลร่วมกัน ทำให้เป็นผู้รู้จักความเสียสละทางกาย ใจ และเสียสละทรัพย์ ลดความตระหนี่ของตนองเสียได้

เกี่ยวกับธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับการมีเทศน์มหาชาติในปัจจุบันนี้ ผู้เขียนเข้าใจว่า จะต้องขึ้นอยู่กับวัดในกรุงเทพมหานคร และวัดในต่างจังหวัด สำหรับวัดในกรุงเทพมหานครจะจัดให้มีเทศน์มหาชาติในช่วงเข้าพรรษาเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะจัดในวันพระขึ้น แรม 8 ค่ำ 15 ค่ำ เพราะอย่างน้อยที่สุดพระสงฆ์สามเณรในวัดอยู่จำพรรษาอย่างพร้อมเพียง สามารถช่วยจัดเตรียมพิธี และแม้กระทั่งสามารถมาร่วมในพิธีได้อีกด้วย แต่สำหรับในต่างจังหวัดที่ไม่ได้อยู่ในตัวเมือง จะต้องพึ่งพิงอิงอาศัยพุทธศาสนิกชน เพราะช่วงเข้าพรรษาวัดบ้านจะต้องออกไปทำนา ไม่มีเวลาที่เข้าวัดฟังธรรมได้อย่างสะดวก ดังนั้นวัดแถวต่างจังหวัด นิยมจัดให้มีเทศน์มหาชาติในช่วงเดือนอ้าย หรือเดือนยี่ เพราะว่าช่วงนี้ชาวบ้านเก็บเกี่ยวข้าวเป็นที่เรียบร้อยแล้ว วางจากกิจธุระ และนอกจากนั้นยังได้มีปัจจัย 4 ในการทำบุญอีกด้วย

สำหรับเรื่องระยะเวลาในการจัดงาน วัดในกรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะวัดพระอารามหลวง เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และวัดอรุณราชวราราม จะจัดให้มีเทศน์มหาชาติตามประเพณีโบราณ คือจัดครบทั้ง 3 วัน ดังกล่าวข้างต้น สำหรับวัดต่างจังหวัดจะพบน้อยมาก คงจัดให้มีเทศน์เพียงวันเดียวเท่านั้นคือ มีการดำเนินเรื่องตั้งแต่กัณฑ์แรกจนกระทั่งกัณฑ์สุดท้าย ประเพณีแถบต่างจังหวัด นอกจากจะจัดงานเทศน์มหาชาติที่วัดแล้ว ยังสามารถจัดตามศาลากลางหมู่บ้านอีกด้วยเพื่อแสดงความสามัคคีของคนในหมู่บ้าน และนอกจากนั้น ผู้ที่ฐานะเป็นคหบดีก็

สามารถจัดงานเทศน์มหาชาติได้เช่นเดียวกัน โดยนิมนต์พระมาเทศน์จนครบทั้ง 13 กัณฑ์ ปัจจุบันนี้วัดทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด นิยมจัดให้มีเทศน์มหาชาติประยุกต์ให้จบภายในวันเดียว ในเวลาไม่เกิน 3 ชั่วโมง โดยจะนิมนต์พระมาเทศน์อย่างน้อย 3 รูป โดยแต่ละรูปจะแบ่งหน้าที่กัน คือเป็นผู้บรรยายเหตุการณ์ในเวสสันดรชาดก ส่วนรูปที่เหลือต้องมีกระแสเสียงที่ดี ทำหน้าที่ร้อง แลให้พุทธศาสนิกชนได้ฟัง ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมมาก และโดยมากจะจัดในช่วงเวลาที่ชาวบ้านมีโอกาสมาร่วมพร้อมกันที่วัดเป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า วันออกพรรษา หรือวันทอดกฐิน จึงเป็นที่น่าเสียดายว่า ประเพณีเทศน์มหาชาติที่ดำรงคู่เมืองไทยมาเป็นเวลานาน กำลังจะอยู่เพียงความทรงจำเท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า

1. พุทธศาสนิกชน ไม่เข้าใจเรื่องเวสสันดรอย่างถ่องแท้ นิยมฟังเทศน์เอาบุญ
2. พระนักเทศน์ ขาดการฝึกฝนตามที่โบราณจารย์ได้เคยปฏิบัติ

เพราะฉะนั้นจะต้องประสานกันทั้งสองฝ่าย คือ พุทธศาสนิกชนควรพยายามศึกษาเรื่องพระเวสสันดรในเชิงวิชาการเพิ่มมากขึ้น อย่างเพียงแต่คิดว่า ไปฟังเทศน์เพื่อเอาบุญเท่านั้น เพราะเมื่อได้รับความรู้ที่ถูกต้องแล้วสามารถแนะนำให้ผู้อื่นได้ด้วย พระนักเทศน์ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนในการสืบศาสนาต้องทำความเข้าใจในเรื่องที่แสดงด้วยตัวเองให้ถ่องแท้เสียก่อน มีการฝึกฝนการเทศน์ตามกัณฑ์ต่างๆ ซึ่งมีท่วงทำนองเฉพาะกัณฑ์ ไม่ใช่มุ่งใช้กระแสเสียงไปในทางโลกาภิวัตน์มากเกินไปจนเกินงาม ดังมีเสียงเรียกร้องจากพระนักเทศน์ว่า ” ประเพณีการเทศน์มหาชาติจะดำรงอยู่ได้ต้องอาศัยพวกเราทุกคนช่วยกันรักษา ”

บทสรุป

ความเป็นมา ความสำคัญของเทศน์มหาชาติและประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติดังกล่าวข้างต้น ถือว่าเป็นสิ่งที่ดี มีสาระ แต่ถ้าหากว่าถูกปล่อยปละละเลยจากผู้ส่งสาร คือพระผู้เทศน์ ไม่ใส่ใจในการฝึกฝนจากโบราณจารย์ และจากผู้รับสาร คือพุทธศาสนิกชนที่เพิกเฉยต่อประเพณีเหล่านี้ว่า เป็นสิ่งไร้คุณค่า ไม่มีความสำคัญในวิถีชีวิตสำหรับตน การเทศน์และประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติคงเป็นสิ่งที่ปรากฏเพียงลายลักษณ์และอยู่เพียงแค่ความทรงจำของบุรพชนและอนุชนเท่านั้น ดังนั้นการเทศน์มหาชาติ จะยังคงอยู่หรือเสื่อมคลายก็เนื่องมาจากคนในสังคมนั่นเอง

บรรณานุกรม

- กุลนิจ คณะฤกษ์. 2542. การศึกษารายยาวมหาเวสสันดรชาดก พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คณะสงฆ์วัดสี่ไกรสร. 2521. มหาชาติ' 21. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม.
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2535. “พระบรมราชาธิบายเรื่องนิบาตชาดก” ใน ชาตกฏฐกถา. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- เฉลิม มากนวล. 2518. การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกและนิทานอีสป. กรุงเทพฯ: กรมการฝึกหัด ครู หน่วยศึกษานิเทศก์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2460. มหาชาติคำหลวง “ตำนานเทศน์มหาชาติ”. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย.
- ธนิต อยู่โพธิ์. 2514. ตำนานเทศน์มหาชาติและแหล่งเครื่องมหาชาติ. พระนคร: โรงพิมพ์ศิวพร.
- บุญมี แทนแก้ว. 2547. ประเพณีและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พ.ม.อำนาจ แสงศรี และ กุณทีรา บุญเลี้ยง. 2548. เวสสันดรชาดกฉบับเล่าวิจารณ์เรื่องประกอบภาพ. กรุงเทพฯ: จิรัชการพิมพ์.
- พระครูวินัยธร มาณพ. 2548. เล่าความตามแหล่งในมหาเวสสันดรชาดก. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร). 2533. ปรีทศน์เวสสันดรชาดก. กรุงเทพฯ: โครงการมูลนิธิหอไตร.
- ราชบัณฑิตยสถาน. 2546. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2543. อทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย .
- สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. 2549. “หากพระเวสสันดรไม่ได้ประสูติกลางตลาด” ดำรงวิชาการ วารสารรวมบทความทางวิชาการ คณะโบราณคดี ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน).
- สมปราชญ์ อัมมะพันธ์. 2536. ประเพณีและพิธีกรรมในวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : โอ.เอส. พริ้นติ้งเฮาส์.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. 2525. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและศรีลังกา. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. 2550. การศึกษาเรื่องอวทาน-กัลปตาของเกษมณพระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธนกับวรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน). 2508. ประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลตรุษสารท. พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.